

MÁNDI MÁRTON ISTVÁN PÖRE.

(Befejező közlemény.)

Növelte a helyzet kényességét az a megalázásszámbamenő superintendentialis határozat, mely a Kengyel Lajos bizonyítvány-ügyét a professoratusra nézve nagyon hátrányosan intézte el s Márton Istvánt hathatós védelmébe vette.

Sinai és tanártársai méltán félthették tekintélyüket az ifjuság előtt, mely csak azt látta, hogy egyik társuk kemény vádakat vág tanárai szemébe, tudatosan megsérti az iskolai fegyelmet, ellenfelei mindent elkövetnek eltávolztatására és ő mégis bennmarad az iskola falai között, sőt felsőbbsege kénytelen őt mindazon jótéteményekben részeltetni, melyekben a többiek részesülnek. Hogy ezt a helyzetet mennyiben idézte elő, vagy legalább az ügy elmérgesítéséhez mennyiben járult hozzá maga Sinai is, valamint, hogy Márton bennmaradásának mennyiben volt oka külső, világi tényezők közbenjárása, az nem jön itt számításba. A helyzet, akár mint veszszük is, nagyon káros és bomlasztó hatású volt az iskolai fegyelemre. Ha pedig Márton még azt is ki tudta vinni, hogy primariussá lesz, a professoratus az eddiginél is ferdébb helyzetbe sodródik.

Hogy ennek elejét vegye, a professoratus megbízta Sinait, hogy a tanári kar nevében részletesen megokolt memorandumot terjesszen a főcurator Rhédey Ferencz elébe. Sinai ezt ki is dolgozta. Feelve a Sup. Consistorium határozatára, kifejtette a tanári kar álláspontját a Kengyel-ügyre, de főleg teljes részletességgel Márton Istvánra vonatkozólag. Ezt a beadványt, mint e pör egyik legérdekesebb documentumát, szintén szószzerinti alakjában közlöm.

*Tekintetes Consiliarius és Superintendentialis Saecularis Fő Curator Úr.*¹

A Piskolton tartatott Superintendentialis Gyűlés² vége-

¹ Eredeti fogalmazás, Sinai kezeírása. A Nemzeti Múzeum kéziratárában, Fol Hung. 912. sz. a.

² Az első fogalmazás innen egy darabon ki van húzva s a kézirat margójára van írva a jóval rövidebb helyesbített szöveg. A kihúzott rész a következő: ... a mellynek tsak a hírét hallánk vala ez előtt, hogy a végzésit megküldeni kívánta az Ur Tiszt. Superintendens Uramnak illy nagy erőtlenségibe, köszönettel vettük. A melléjek ragasztott

zésinek megküldését köszönettel vettük. A melléjek ragasztott levélbe panaszolkodik arról az Ur ellenünk, hogy két felőlről is értette, hogy mi Márton nevű tanítványunknak historiájába ártatlan létere beavatkozni nem restellettük. Nem íródik ugyan meg név szerint, hogy kik légyenek azok a kettők, a kiktől valamit értett az Ur: mi mindazáltal úgy vetünk hozzá, hogy az egy Kengyel Lajos nevű nemes ifjútul tölt ki mind a két rendbeli delatio, az első ugyan az általunk számára készített Testimonialis Levelet, mellynek valami Copiáját vitte el, mutatván be, a második pedig szóval azt mondván be, a mit vagy egyiköknök, vagy másiköknök a szájából privatim kaphatott ki. Az elsőben az Urról, Tek. Fő Curator Urról egy szó emlékezet sintsen. A másodikba ha bé hozta is az urat Kengyel Lajos, fel lehetett volna felőlle tenni, hogy minthogy érdeme felett való testimonialist, a mitsodást kívánt volna, nem adhattunk nekie, igazat nem kíván mondni ellenünk, vagy ha mi igazat mond is, meg elegyíti azt ollyakkal, a melyek nem úgy voltak. Azt is fel lehetett volna tanálni, hogy azokat, a mellyeket beszéllett Kengyel Lajos, senki ő reája nem bírta, hogy beszéllyen mindezekről. Mind ezekből meg tetszik, hogy mi bé nem vittük a Márton István deák Historiájába az Urat, és hogy ha Kengyel Lajos által magát abba be hagyta vitettetni, az nekünk nem tulajdoníttatódhatik. Tanátsossabb lenne vala azért az indulatoskodásokra ki nem fakadni, és azokat az *(sok és kémélletlen)*¹ imputatiokat s subsumtiokat, mellyeket mind közönségessen egyik Collegánk ugymint Tiszt. Sinai Miklós Uram ellen irásába téssen az Ur, ok nélkül nem tenni s nem tselekedni.

Az egész dolog T. Sinai Miklós Uram declaratioja szerint is így folyt közöttünk. Kengyel Lajos a midőn a tudva lévő Testimonialist sollicitálná, akkor közlötöte a Professoratussal Collegánk Szathmári István Uram Tek. Pogány Lajos Nemes Máramaros Vármegye Fő Notariususa ebben a materiában hozzája

levél eleiből, mihellyt azt olvasánk, vettük észre, hogy azon gyűlés alkalmatosságával meghagyta az Ur magát indíttatni, és osztán álmélkodásra és fájdalomra fakadt ki, és azonnal kételkedni kezdék felőlle, ha vallyon azok a lépések, a mellyek illyen indulatoskodásba tétettek, egyenes lépések é. Mert mi ugyan, ámbár ollyan gyenge emberek a mitsodásoknak tartatunk, a reánk tartozó dolgoknak folytatásába, arra szorgalmatossan figyelmezni szoktunk, a mit tanátsul ád Severinus Boetius, ama régi értelmes világi Ur, a Philosophia Vigasztalása nevű könyvének első szakassza végén:

Tu quoque si vis	Pelle timorem,
Lumine claro	Spemque fugato,
Cernere verum,	Nec dolor adsit,
Tramite recto	Nubila mens est
Carpere callem,	Vinctaque frenis
Gaudia pelle,	Haec ubi regnant.

Arról panaszolkodik, tudniillik az Ur ellenünk, hogy ...

¹ Kihúzva.

küldött levelét. Abba a Testimonialis kérésén kívül az is volt, hogy az Ötsét Kengyel Lajost azért is viszi el innen az Universitasba, mivel jó privatus praeceptorát (Márton Istvánt) meg nem nyerhette a Professoratustól és hogy Tek. Fő Curator Ur mellette tett interpositioja sem használhatott nékie semmit ebbe. Lássá a Professoratus, mire mégyen ilyen tselekedetével. Azért ugyan jót felőlle és a Collegium felől a jó emberek nem mondanak s a többi. Méltatlan orczázásnak tartván a Professoratus Pogány Lajos urnak ezen levelét, a mellyet e mai nap is resentiscal: mindazáltal a kért Testimonialis dolgához hozzá szöllott és egyik közölünk ezt mondotta, hogy semmi Testimoniumot Kengyel Lajosnak nem ad, a ki azon kívül, hogy az utolsó esztendőbe semmi Letzkéjét nem járta, még is szidalmazta ő kegyelmét. Másodiknak közölünk e volt az értelme, hogy íródjék az Urnak Pogány Lajos Urnak és informáltassék az egész dologról. Harmadik közölünk így értett, hogy az Urnak Pogány Lajos Urnak írni már késő, a ki hamar hozott ítélete által keresztül ment a dolgon, hanem magának Kengyel Lajos ifjúnak, a kinek helytelen delatioibul láttatik ezeket említett Pogány Lajos Ur írni, meg kellene mondani, a mellyekben hibázott itt tanulásának idején, és hogy a Testimonialist is ezek szerint és a mint érdemli, ugy kell kiadni. Ebbe meg is állapodott a Professoratus és egyikőnk Kengyel Lajosnak szemébe meg mondotta, melly igen nagyott hibázott abba, a midőn a Professorok tanításit el hagyván, Márton Istvánhoz, ahoz a rosz erkölcsü és a Collegiumba lévő Disciplinát fel forgató emberhez adta magát: mert a mitsodás erkölcsü a Praeceptor, ollyat szokott be szívni a tanítvány s a többi. Ekkor mondotta Kengyel Lajos, hogy javallották néki Márton Istvánt, és hogy az Ur Tekintetes Fő Curator Ur irtt is a Professoratusnak mellette. Akkor mondotta a fel tett Collegánk előtte: Kár volt írni egy ollyan rosz ember mellett, a ki több excessusi között ennek a Collegiumnak Disciplináját fel forgatta. A Venerabilis Superintendententia, a szomszédbeli nemesség, az ide való magistratussal együtt a Professoratust ennek a Disciplinának fel tartásába eleitől fogva manutenealták, mert különben ez a Collegium eddig fel nem állhatott volna. Most közel van hozzá, hogy némelly illyen engedetlen és független iffjak által, mint Márton István, támadás és pártütés légyen a Professorok ellen. Ha az léssen, meg fogjuk mondani Ő Felségének, mi az oka. Vagynak ennek a Collegiumnak bizonyos Canoni és Törvényi, a mellyek szerint kell a Disciplinának fel tartattatni és ezeknek fel forgatásával a Tek. Fő Curator Ur interpositiojának sem lehet helyt adni. Bár tsak azon nagy érdemű Ur, a mikor ittben gyakran megfordult, egy szóval kérdezett volna meg bennünket Márton István felől; vagy tekintette volna meg azokat, a mellyek bé vagynak irva felőlle az Oskolai Szék Actai közzé, tudjuk, nem

intercedalt volna egy szóval is mellette. Ezek így lévén, mi által nem látjuk, miben sértetődhetett volna meg az Ur Tek. Fő Curator Uram. Mert azt ugyan el nem hitethetjük magunkkal, hogy az Ur azt kívánná tőlünk, hogy ha istentelen s praeceptoraihoz engedetlen, pártos és excessusaiból kijobbulni nem kívánó, vagyis incorrigibilis deák ifju mellett interponállya magát, mi annak is helyt adjunk. Már pedig ilyen mindenekben Márton István, a mint a következő leírásból nyilván ki tetszik:

1-mo. Ez ezelőtt nyoltz vagy kilentz esztendővel Ketskémétről, a hol deákotska volt, nem jött el tisztességesen. Mert ő ott Tiszt. Gozon István Rector és Sárközy János Curator Urakat nyelvével meg rágalmazván, úgy büntetődött meg, hogy le huzattatott publice, meg tsapattatott és minden Testimonialis nélkül küldődött el. Mi veténk közbe magunkat a ketskémétiiek előtt és úgy szerzénk nékie Testimonialist. Meg is fizetett nekünk érette: mert

2-do. ad diem 10 Junii Anno 1780 mind az Oskolai Székben lévő primarius deák ifjakat, mind a Professorokat egyenkint trágár nyelvvel tsufossan meg megmartzongolta. Melly gonosságáért publice le huzattatván, meg tsapattatott és az oskolából ki vettetett. Igérvén mindazonáltal meg jobbulását valami egy holnap mulva bé vétettetett a Collegiumba; de Reversalisra, és hogy 20 legénnyel alább vetődjék a gradusába, és a meg sértett feleket meg kövesse. Lásd sub A. Extractum Protocolli Collegii sub numero 7-mo et NB De ez által is nem jobbult, mert

3-tio. a mult 1784-dik esztendőben mense Julio a melly támadás Szalai István által gliscalt vala a Collegiumban,¹ annak is egyik fuvója és gerjesztője volt Márton István. Annak elnyomására, a midőn össze hivta volna a Professoratus akkor itt benn a városban jelen lévő Tiszt. Superintendens, Tek. Fő Curator és a városban lévő Curator Urakat, azok előtt reája sült, hogy Senator Némz. Hathvani Mihály Uram előtt azt mondotta, hogy nem a Superintendens, nem is a Curator Urak előtt kellene a Professoroknak a Collegium fundatióiról és capitalisairól számolni: hanem ő előttök, a gregaria iuventus² előtt, ők tudnának arról számot venni, a mikor az Ur Frater István³ Curator Uram még ezt a verset mondotta Márton Istvánra:

Sordida facta pecus totum corrumpit ovile.

¹ A jegyzőkönyvekben nincsen nyoma.

² Mártonnak ez a gondolata nem olyan lehetetlen, mint első tekintetre látszik. A XVII. század folyamán az iskola vagyonát csakugyan maga az ifjuság, a *Coetus Amplissimus* kezelte. — L. a debr. ref. főgimn. 1894—95. évi Ertesítőjét. 13. l.

³ Mint meghívott tag szerepelt a Sedes 1784. decz. 14-iki rendkívüli gyűlésén.

Ez az egész motus a V. Superintendentia által abba hagyatván

4-to. Márton István nagyobb szarvat emelt és ugyan azon 1784-dik esztendőben november holnapjában azt kezdette camarás társai és azon házba lakó esküdt deák előtt hintegetni, hogy abba a könyörgés formulájába, melyet a deákok az Auditoriumba elmondanak, jó lelki esmérettel ő nem mondhattya, *a mint serény Tanítóinknak, ugy szintén kegyes patronusinknak velünk való dajkálkodások*, mert sem a Tanítók nem serények a tanításba, sem a Benefactorok, a kik az innepi Beneficiumot meg vonták a deákoktól, nem kegyesek *(és nem Isten jélok)* és ő meg mondotta előre, hogy ha ő leszen a Praeco, el hagyja azokat az Epithetumokat. A minthogy el is hagyta, a mikor azzá tétetődött és ditsekedett osztán vele, *megmondotam* — úgy mond — *hogy el hagyom s el is hagytam*. Mindezekért ad diem 4-tum Decembris Anni 1784 az Oskolai Székre citáltatván, meg vallotta a vétket, a melly obiicialtatott vala nékie, egyszersmind az egész Oskolai Szék előtt minden tisztelet és függés nélkül viselte magát, a Professorokról pedig motskosan s hamisan ezeket is mondotta, hogy T. Hatvani István Uram ötet akasztófára valónak ítélte, a többi pedig ötet Tek. Fő Curator Ur előtt, mint valami sceleratust, ugy festette le és ugy demigrálta. Akkor mindezekért s azért is, hogy a Contrascribával perelt és annak szavát nem fogadta, az oskolai törvények szerint sententia hozattatott ellene, hogy mint Professor és Curator urakat rágalmazó és az officialisoknak engedetlen vakmerő ember vesszővel veretessék meg és végképpen a Collegiumból küldetessék el. De akkor ugyan tsak ki nem mondott ellene ez a sententia. Lásd sub A. Acta Sessionis II-dae ad diem 4. Decembris Anni 1784.

5-to. Ad diem 11-mam Decembris A. 1784 elő vétetődvén az Oskolai Székben a Márton István dolga, és a minap ellene hozattatott sententia ki mondatódván, rész szerint, a melyeket az előbbeni Szék előtt meg vallott vala, vissza kezdette mondani, rész szerint némellyek ellen a Primariusok közzül kezdett szálalni, hogy nem esméri meg azoknak bíróságát és más módon is sok felé tsillintsápozott. Midőn meg mondódott pedig nekie, hogy a ki mondott sententianak eleget kell tenni s a togát legelőször is le kell tenni, megmondotta kereken, hogy *sem a togát le nem teszi, sem a sententiának alája nem adja magát*, s ez meg is leve: mert utollyára re infecta el oszlék az Oskolai Szék. Illyen engedetlenséget sőt vakmerőséget deákba nem tapasztaltunk, nem is hallottunk, hogy lett volna valaha ebbe a Collegiumba. Igy forgatá fel Márton István a Collegium törvény. szerint való Discipulinát. Lásd sub A. Acta 11-mae Decembris

6-to. Nem hagyhatván ugyan tsak a Discipulinát fel fordulni a Professoratus, az itt helyben lévő Curator Urakat is öszve

hívta a Collegiumba ad diem 14. Decembris A. 1784. Akkor meg kérdődvén Márton István, miért nem engedelmeskedett volna a minap reája ki mondott sententianak? Publice mindenek hallattára ezt felelte: *quia, inquit, in isto Deliberato multa false, quin et perfide sunt scripta.* Hogy sürgetődött, hogy a Sententiának eleget kell tenni, akkor apellált, hol Tek. Fő Curator Urra, hol a Superintendentiára. Jóllehet szokatlan dolog volt az Oskolai Székről Superintendentiára vagy másuvá apellálni: mindazonáltal bizonyos restrictioval az is megengedődött nékie. De úgy, hogy ki mennyen a Collegiumból a toga letétele után és úgy kövesse az apellatát a V. Superintendencia előtt, a melly ha ötöt absolválni nem fogná, hát az Oskolai Szék a Sententiába kimondott büntetést nékie ugyan tsak fogná infligálni. Igy ki olvasódott valami nehezen a Collegiumból Márton István, de büntetés nélkül és a Disciplinának nagy meg tsonkulása által. Lásd sub A. Acta diei 14. Dec.

7-mo. Márton István az Apellatajaról a Superintendentiára lemondott és folyamodott az Oskolai Szék könyörületességéhez ad diem 18. Decembris A. 1784. Akkor azt válaszolta nékie az Oskolai Szék, hogy még a közelebb hozott Sententiának sem tett eleget, mert a Collegiumból ki sem ment. Mennyen ki hát elébb s úgy instálljon. Azt meg tselekedvén, következő héten ismét instalt ad diem 24 Decembris A. 1784. Erre az instantiájára és mivel Tek. Fő Curator Ur is levele által érette intercedalt, maga is igérte menyre földre meg jobbulását, be vétetődött Márton István, de ezekkel a conditiokkal, 1-o hogy adjon magáról Reversalist, 2-do a megsértett feleket publice alázatosan megkövesse, 3-tio tiz legényekkel a gradussáról alább le vettessék, 4-to a jövő tavaszon valamely mesterségre innen a Collegiumból ki mennyen. Mert idővel a Primáriusságra következővén, ő ennek a Collegiumnak Disciplináját fentartani alkalmatlan. Lásd sub A. Acta ad diem 24 Decembris.

8. Illyen rendkívül való könyörületességéből az Oskolai Széknek be vétetvén Márton István, semmivel sem lett sem jobbá, sem engedelmesebbé. Mert ő ezen 1785. esztendőnek első holnapjain, a két nemes iffjakkal együtt, a kiket a Professoratus hire nélkül tanított és a kiket a Professoratus letzkéitől el idegenített, azon kötelőzködött tsak hamar, hogy ő a kis Auditoriumba tehessen azoknak collatitot. E végre az Urhoz Tekintetes Fő Curator Urhoz, mikor be jövetelét meg sajdította, le járt és annak meg nyerését ott sürgette. Arról ott vett-e valami jó választ, vagy nem, mi azt nem tudjuk, elég az, hogy mi előnkbe die 26 Januarii A. 1785 ezt az írást adta bé, a mellyet az Oskolai Székek végezési extractusa után sub B. adnectalunk.¹ A mellyből úgy tartjuk, hogy ki nézheti minden, hogy felemelt fővel kevélykedik és insultál a Professoratusnak Márton István.

¹ Ennek a beadványnak sehol sincs nyoma.

9-mo. Oskola mesterségre sem ment el a tavaszon, a melly conditio alatt be vevődött vala. A Püspöki mesterséget kináltuk és úszoltuk ötöt tovább két hétnél, de azt meg vetette makatsul és még ki szökött a Collegiumból, mikorra gondolta, hogy erről a dologról szóllani fogunk véle. Ekkor tájban ujra requiralta ellenünk Tekintetes Fő Curator Urat és azon kérte, efficiállya, hogy minden büntetés nélkül maradhasson. Más felől az említett nemes urfiakkal azzal fenyegetett bennünket, hogy a Felséges Consilium előtt repraesentáltat bennünket, a miért nem engedjük oda nékiek collatoria a kis Auditoriumot. Jut is eszünkbe, hogy volt olyan forma a Tek. Fő Curator Ur levelébe, mellyet küldött hozzánk, hogy aligha mi meg nem érdemellyük az olyan repraesentatiot.¹

1 . Azt már nem is említtyük, hogy most legközelebb a tanítványi előadásába mitsoda tsalárdságban tapasztaltatott, azt sem, hogy ő hírek s engedelmek nélkül a Professoroknak hogy szedi fel a tanítványokat, azt sem, hogy minden tartalék nélkül lévén már a Collegiumba, hogy barangol magánossan fel s alá a városon, mert ezek ki tetszenek az Oskolai Szék Actaiból ad diem 5 Julii A. 1785.

11-mo. A Piscolti Gyűlésre is Kengyel Lajos tanítványától a melly levelet küldött, rakva volt helyytelen és hazug expositioval, a mennyire tudjuk.

Ezeket kívántuk papirosra tenni rész szerint hogy válszollyunk az Ur hozzánk botsátott levelére, rész szerint, hogy a Márton István dolgába szükséges informatiot adjunk, mellyekkel maradunk Tek. Consiliarius és Fő Curator Urnak Debretzenben et. 15 Julii A. 1785.

igaz kötelességü szolgálí
a *Reformátusok Debretzeni Collegiumának Rectori.*

Hogy ez a fogalmazás így ment volna el a főcuratorhoz, a mint megiródott, nem valószínű. A kihúzások mellett is bőven maradtak még benne olyan mondások, melyek Rhédey érzékenységét méltán sérthették. Valószínűbb, hogy a professoratus alapos simítás után juttatta a levelet rendeltetése helyére. Hogy mikor s mily mértékű simításokkal, nem tudjuk. A memorandumnak egyetlen nyoma Sinainak véletlen szerencséből megmaradt kéziratoss fogalmazványa.

Az előterjesztés lényegében azonban a simítás után is ugyanaz maradhatott. Egyrészt panasz a superintendentiának a professoratusra nézve sérelmes és az iskolai fegyelmet veszélyeztető magatartása miatt, másrészt előszámlálása Márton István a tanárok tekintélyét és az iskola rendjét megbontó tetteinek, jellemzése az ő »pártos és incorrigibilis« viselkedésének,

¹ L. Rhédey főntebb közölt levelének megfelelő helyét.

mely miatt — a professoratus véleménye szerint — egyáltalán nem érdemli meg, hogy a superintendia és a főgondnok pártfogásukba vegyék.

A méltatlankodás és keserűség maradt bizonyára a memorandum végleges alakjának alaphangja. Méltatlankodás a miatt, hogy a superintendia, a környékbeli nemesség és a város vezetősége, melyek az iskolai rend fenntartásában a tanári kar-nak eddig kezére jártak, most íme megnehezítik a professoratus helyzetét az ifjúsággal szemben és maguktartásával az ifjúság pártütését segítik elő tanáraik ellen.

Nagyon jellemző dolog, hogy mivel fenyegeti meg őket Sinai. »Ha az (t. i. pártütés) leszen, meg fogjuk mondani Ó Felségének, mi az oka.« Sinai mindenkor kegyében állott az udvarnak. Udvari összeköttetési segítségével sikerült később 1790-ben sok akadályt gördíteni Domokosék törekvései elébe, a kik a nevezetes 26. articulus megalkotásánál sok nehézségbe ütköztek Sinainak az udvari cancellariához beadott s a papi érdekeket védő reflexiói miatt.¹ Ellenfeleivel szemben támasztát az udvarnál kereste, melynek élete végéig odaadó híve volt. Kiteszik ez számos feljegyzéséből. Csakis a lelke mélyéből fakadó őszinte irathatta vele pl. a saját maga számára készített, tehát egészen bizalmas jellegű napjári jegyzeteiben egy audientia után II. Lipót királyról és családjáról: Vivat et prosperetur Augustissima tota sua Domus! Viszont természetesen Domokos és a világi urak szemében Sinait ez az összeköttetés még gyűlötebbé tette.

Mártonnal szemben egész bűnlajstrommal áll elő a tanári kar. A felsorolt adatok többnyire rövid summázásai az iskolai törvényszék jegyzőkönyvei alapján már mondottaknak. Elejétől végig az egész memorandum Mártonnal szemben nagyon ellenséges hangú. Mindenütt mint rossz erkölcsű, pártos, istentelen, engedetlen, excessusiból megjobbulni nem akaró ifjút emlegeti. Egyéb bűnét azonban sem felemlíteni, sem bizonyítani nem tudja, mint hogy »a Collegiumnak Disziplináját felforgatta«.

Ha az egész pör anyagát végigtekintjük, csakugyan nem is találunk olyan adatot, mely Mártont *rossz erkölcsűnek* mutatta volna be. Egyetlen jellemben vágó dolog talán az az eljárása, hogy a diáktisztviselőknek két hasonló nevű tanítványát testvéreikül dictálta be. De ez is bátran elmehet sokszor előforduló diákcsínyszámba, maga a Sedes sem tekintette egyébnek. A tanári kart nem is ez bántotta, hanem vakmerő daczossága, melylyel iskolai föllebbvalóival a maga igazának védelmére szembeszállott. Erős akarat, daczos elszántság, a gondolat-szabadság rajongó tisztelete jellemzik Mártonnak a Sedes előtti föllépését. Azonban Sinai maga is olyan szilárd akaratú, erős

¹ Keresztesi Naplója. 327. l.

egyéniség volt, mint Márton István. Hamarosan félre is dobta volna útjából, ha Mártonnak a körülmények alakulása háta mögé nem állítja a szintén erős, mondhatni zsarnoki egyéniségű Domokos Lajost s vele a világi urak pártjának támogatását.

Sinai csakis ennek a tudatában szánta rá magát a Mártonnal való békés megegyezésre, hogy t. i. benn maradhat a collegiumban, de csak addig, míg alkalmas rectoratus nem akad, akkor azután távozzék szép szerével. Mert — mint a memorandumban nyíltan ki is fejezi — Márton most a primariusságra következők, már pedig ő »a Collegiumnak Discipulináját fenntartani alkalmatlan«.

Itt van a pör további fejleményeinek és csattanó befejező szakaszának ütköző pontja.

Emlékezhetünk rá, hogy a superintendentia piskolti jún. 29-iki gyűlése, melyben a Kengyel Lajos kérvényével kapcsolatban esett szó Márton Istvánról, a rá vonatkozó határozat utolsó pontjában felhívta a tanárokat, hogy »Mártont a többi tanulótársai sorában s bizonyos jótétemények élvezetében hagyják meg addig is, míg ügyét a curatoratus legközelebb újra elő nem veszi s határozni nem fog benne«.

Sinainak s tanártársainak alkalmazkodniok kellett a superintendentia teljes határozottsággal kifejezett kívánságához. Nem bolygatni az ügyet addig, míg a curatoratus a dologban végleges határozatot nem hoz. A curatoratus, mely a főiskolának bizonyos tekintetben fölülttes hatósága s a superintendentiához föllebbviteli foruma volt, nem sokáig késett a határozattal. Három héttel azután, hogy a piskolti gyűlés az ügy végleges rendezésével megbízta, július 22-én már határozatot hozott. A végzést átküldötte az iskolai széknek, mely azt aug. 20-iki ülésén bemutatta, de érdemlegesen nem foglalkozott vele, hanem elhalasztotta egyik november havi gyűlésére, mikor a téli félév megkezdődésével tagjai teljes számban együtt lesznek. A curatoratust e gyűlésen nem maga a főgondnok, Rhédey, hanem az egyik helyi gondnok képviselte. A gyűlés egyébként, a jegyzőkönyv tanúsága szerint, így folyt le.

Az iskolai törvényszék rendes gyűlése 1785 nov. 19-én.

Nagytekintetű Rhédey Ferencz főgondnok úr megbízásából az iskolai szék ülésén megjelent tekintetes nemes *Szombati István* úr, a főiskola helyi gondnoka, hogy végrehajtsa a Curatoratusnak Márton István ügyében hozott, több lapra terjedő határozatát,¹ melynek rövid tartalma a következő volt :

¹ E határozatnak egész terjedelmében meg kellett lennie a Curatoratus üléseinek jegyzőkönyvében a debr. ref. egyház levéltárában. A tárgymutató még mint meglévőt jelzi. Sajnos azonban, e jegyzőkönyv 1762—1787-ig terjedő igen értékes része a levéltár utolsó átköltözése alkalmával elveszett.

A curatoratus 1785 július 22-én tartott gyűlésén Márton István togatus deák ügyében ezt a határozatot hozta :

mivel Márton István nem átalotta indulatainak, mint a hogy a Curatoratus szine előtt megvallotta, az iskolai nyilvános könyörgés alkalmával kifejezést adni, továbbá rosszakaratú ferdítésnek nevezni az iskolai szék jegyzőkönyvében foglaltakat, a nemes ifjak nevelésének e főiskolában való elhanyagolását hánytorgatni, általában hányaveti módon beszélni az iskolai szék szine előtt ; mindezekért hozzájárul az iskolai széknek 1784 decz. 24-én és 1785 július 5-én hozott határozatához, melylyel Márton két ízben a gradusban lejjebb tette, a maga részéről azon hozzáadással, hogy nevezett Márton a nagytiszteletű professor urakat s magát az iskolai széket az egyik helyi gondnok jelenlétében megkövesse. Három hó elteltével azonban helyezték vissza arra a helyre a gradusban, melyben azelőtt volt, közben pedig az esetleges iskolai jótéteményektől se tilták el.

(E határozat bemutatott az iskolai szék 1785 aug. 20-iki gyűlésén.)

Márton István e rendelkezéshez képest bocsánatot is kért a Sedes jelen gyűlésén két professor, nevezetesen Varjas János és Sinai-Miklós, valamint az iskolai szék összes székülő tagjai jelenlétében (az egy Vitéz József primarius nem volt jelen, mert még október hónapban Nagyváradra ment irnoknak a királyi biztos úr meghívása folytán). De hogy — a rendelkezés szerint — régi helyét a gradusban visszanyerhesse, annak akadályai vannak. Első sorban az, hogy a sorban utána következő öt ifju már primariusi tisztségben van, nevezetesen *Kovács József*,¹ a poetai classis, *Báthori István* a syntaxista classis tanítója, továbbá *Vitéz József*, *Naszályi János* és *Szép György*, a növendékek ételkezelője (alumnorum dispensator). Ezeknek egy tisztségben nem levő diákot elébe tenni nem lehet. Primariusi tisztséget pedig a többek közt Márton csak azért sem viselhet, mert a szokott vizsgát még le nem tette. E kötelezettség alól senkit nem lehet feloldani a primariusi tisztségre emelendők közül. Így rendeli azt a tanulók erkölceiről szóló törvény XXXV. szakasza és az 1749 febr. 18-ról kelt statutum.² Ez ügyben megkérdeztetvén a két távollevő professor : főtiszteletű superintendes és professor P. Szathmári István,³ valamint Hatvani István is, egyértelműleg azt felelték, hogy a törvény és statutum rendelkezésétől nem szabad eltérni a primariusi tételben, hanem azt mindenkor előzze meg a kívánt vizsga.

¹ Csokonai tanítója éppen ez időtájt.

² A törvénytiszakaszt I. Békefi i. m. 132—133., lapjain. A statutum nem található meg Békefinél.

³ 1785. okt. 11-én választották püspökké, azonban tanári állásáról nem mondott le, a professorságot viselte haláláig mint püspök is.

Igy tehát az iskolai szék Márton Istvánt a gradusban hat ifjúval hátrább tette, közvetlenül Szép György, az utolsó primariusi tisztségben levő ifju mögé. Régi helyét azonban megkaphatja, ha letévén a kívánt vizsgát primariusúvá választják és ha oly kiválónak mutatkozik, hogy az iskolai szék tagjai őt egyező szavazatukkal méltónak fogják tartani arra, hogy oly derék, feddhetetlen életű és ismert készülségű öt ifjúnak elébe tegyék.

Az iskolai szék határozata tehát nem fedte teljesen a curatoratus rendelkezését, mely három hónap leteltével Mártonnak a gradusban elfoglalt régi helyére való visszatételét kívánta. A megokolás érdekes világot vet a collegiumi togatus ifjuság s kívánt a diáktisztviselők gondolkozására. A *gradus*, az ifjaknak érdem szerinti sorrendje, nagy szerepet játszott a collegium belső életében. A togatusok helye az érdemsorban vagy a tanulásban tanusított előmenetel, vagy pedig a diákközösségnek más úton-módon (a kántusban vagy a tüzoltó csapatban) teljesített szolgálat alapján, de mindig szigorú mérlegelés szerint jutott ki. A gradus azonban nem pusztán arra volt jó, hogy az ifjak becsvágyát sarkalja, érdemeik alapján állapítván meg köztük a sorrendet, hanem egyszersmind mérték volt az iskolai nagyszámu jótétemények kiosztásában. A ki elől állott a gradusban, több és értékesebb jótéteményben részesült, mint a hátulálló. Az *electio* alkalmával, mikor a karácsonyi, húsvéti és pünkösti legatusi küldetések osztozták ki, természetesen a gradus elején levők foglalták le maguknak a legjobb jövedelmű legatiokat.

Ezért kelthetett a Sedes tagjai közt nagy visszatetszést a curatoratus kívánsága, hogy Márton, mint egyszerű diákot most már primariusúgban levő diáktársai elébe tegyék. A Sedes e kívánságot — udvarias hangon ugyan — de megtagadta. Hogy azonban a curatoratus valamiképen meg ne sértődjék, a kérés megtagadásának élet azzal tompította, hogy Márton rögtöni visszahelyezését az iskolai törvénybe ütközőnek jelentette ki. Márton, ha visszahelyeznék a gradusban előbbi helyére, öt primariusi tisztségben levő társa elébe kerülne, holott ő maga nem primarius. Előbb tehát primariusúvá kell lennie, ahhoz meg a primariusi vizsga letétele szükséges. Tegye le a vizsgát, legyen primariusúvá, akkor majd visszakaphatja a gradusban elfoglalt régi helyét »ha oly kiválónak mutatkozik, hogy az iskolai szék tagjai őt egyező szavazatukkal méltónak fogják tartani arra, hogy oly derék, feddhetetlen életű és ismert készülségű öt ifjúnak elébe tegyék«.

Erre azonban várhatott Márton István!

Az iskolai szék voltaképen kijátszotta a curatoratus rendelkezését. Megígérte ugyan ennek teljesítését, de egyszersmind oly nehézségeket gördített Márton elébe, melyekkel előreláthatólag nem fog tudni megküzdeni. A Sedes határozata simán,

diplomatikus módon van megfogalmazva, mintegy viszonzásul azért az előzékenységért, melylyel a curatoratus Mártont rákényszerítette, hogy a professoroktól és a Sedes tagjaitól bocsánatot kérjen; a kívánság lényegének, a gradusba való visszahelyezésnek teljesítése elől azonban ügyesen kitért.

Az iskolai szék czélzata e határozattal körülbelül az volt, hogy Mártonnal végre is megunassa ezt a végevárhatatlan huza-vonát, remélte, hogy majd csak belefárad az eredménytelen küzdelembe, csöndben otthagyja a collegiumot s kimegy valahová rectoriára. Csakhogy nem számolt a Márton István daczos, akaratos egyéniségével, mely annál inkább feltűzelődött a Sedes ellen, mert érezte, hogy kijátszották, czélja elérésében üyes módon megakasztották.

Azt tudta nagyon jól Márton, hogy rendes úton-módon sohasem, vagy legalább igen nehezen éri el a primariusságot. Érezte, hogy erre a feladatra az ő ereje nem elegendő. Itt vagy fel kell hagyni a további küzdelemmel, vagy megint régi patronusaihoz fordulni. Az előzőleg történtek után nem csodálkozhatunk rajta, hogy Márton az utóbbit választotta.

Elment Domokos Lajoshoz s elpanaszolta neki a Sedes határozatát, bizonyára kellő súlylyal emelve ki azt a nyilvánvaló dolgot, hogy az iskolai törvényszék szembehelyezkedett a curatoratussal, mikor a világos rendelkezésnek nem engedelmeskedett.

Domokos teljesen a magáévá tette a Márton ügyét. Hogy megkísérelte-e békés úton keresztülvinni a Sedesnél Márton primariusságát, azt nem tudjuk, adatunk rá nincs. Valószínű, hogy megtette, mert az elhatározó lépésre csak két hónappal a Sedes határozata után szánta rá magát. Ámde szemben találta magával Sinai, a professoratus és a Sedes merev ellenkezését.

Ekkor azután, különben is indulatos, erőszakos jellemű ember lévén, olyan dologra határozta el magát, a milyenre a főiskola történetében még nem volt példa. A főgondnok és két városi tisztviselő kíséretében behatolt a collegiumba és a tanárok s a diáktisztviselők nagyobb részének távollétében Mártonnal a senior kikényszerített segédkezése mellett letétette a primariusi vizsgát, az esküformát csonkítva vele elmondatta s így a szokásos formák teljes mellőzésével primariussá avatta. Az egészről a seniorral hirtelen rövid jegyzőkönyvet vettetett föl s az iskolai törvényszék rendes jegyzőkönyvébe beíratta.

Ez az erőszakos primariustétel Márton hosszadalmas ügyének utolsó és befejező szakasza. Az iskolai törvényszék jegyzőkönyve világos képet ad róla. A senior ugyanis — a téli félév kezdetétől *Báthori Gábor* — nem elégedett meg a Domokostól kikényszerített rövid és hirtelenében megfogalmazott jegyzőkönyv beiktatásával, hanem utóbb bejegyezte a nevezetes primariustétel egész lefolyásának részletes leírását is. Mindkét

jegyzőkönyv ott van a Sedes többi rendes jegyzőkönyvei sorában. Tanubizonyosságuk szerint az eset, előbb a Domokos által beiratott jegyzőkönyv, azután a senior előadása alapján így történt.

Az iskolai törvényszék rendkívüli gyűlése 1786 január 17-én.

Tartatott a reformátusok debreczeni collegiumában. Jelen voltak: kis-rhédei *Rhédey Ferencz* consiliarius és a főiskola főgondnoka (curator supremus), *Domokos Lajos*, Debreczen város főbírája és a főiskola curatora, *Domokos Imre* városi aljegyző, *Fráter Pál* népszószóló (tribunus plebis), ellenben távol voltak: *Hatvani István*, *Varjas János* és *Sinai Miklós* professorok¹; a Sedes tagjai közül a senioron kívül megjelentek: *Bodnár Nathanael*, *Szalai István*, *Kovács József*, *Szép György*, a többi primariusok hiányoztak.

Ezen gyűlés folyamán Márton István vizsgát tett a theologiából, a philosophia egyes részeiből és a szűkre mért időhöz képest a történelemből. Miután a gyűlés határozata szerint jó bizonyítványt kapott (ubi postquam bonum specimen dedisse iudicatus est) és mivel a curatoratus a lefokozás után eltelt időt beszámította, továbbá mert a curatoratustól az iránt megkérdezett senior és a jelenlevő primariusok azt erősítették, hogy azóta semmi hibát nem követett el, hogy a curatoratustól régebben hozott rendelkezésének is elég tétessék, Márton visszahelyeztetett a gradusban elfoglalt régi helyére. Azután fölvtették a primariusok sorába és a szokott eskü letételével tisztségében meg is erősítették. Hozzá tették még a tanárok által szem előtt tartandó azon rendelkezést, hogy Márton István részesüljön minden olyan jótéteményben, melyhez az ő tisztségében levő ifjunak joga van s bárminő ilyen jótéteménytől meg ne fosztassék. E határozatot a venerabilis superintendentianak is megjelentik.²

E jegyzőkönyv bővebb megértéséhez tudni kell a következőket:

1786. januárius 17-én délutáni 5 órakor a főiskolába jöttek kis-rhédei *Rhédey Ferencz*, az iskola főcuratora, *Domokos Lajos*, a város főbírája, *Fráter Pál* népszószóló és *Domokos Imre* városi

¹ A margóra írt jegyzetben el van mondva, hogy a tanárokat és a Sedes többi tagjait, valamint a vizsgázandókat a gazda (oconomus) még délelőtt értesítette, hogy d. u. 5 órára sedes-ülést kíván a curatoratus. 5 óra után, mikor a curatorok a főiskola épületében már megjelentek, újból értük küldtek. Egyedül a superintendenst nem értesítették, mint a kinek jelenléte nem volt feltétlenül szükséges (qui huic sessioni interesse necesse non erat).

² Eddig a jegyzőkönyv sietős, elhányt írással van írva, teli törléssel, javításokkal, helyenkint teljességgel olvashatatlanul, ezentúl azonban tiszta, törlés nélküli írással. Világosan látható, hogy a jegyzőkönyvet eddig azon sebtiben készítette a senior a curatorok parancsára. A többit később, átgondolva, emlékezetből, de nem sokkal az eset megtörténte után.

aljegyző. A nevezett urak a senior szobájába jöttek, a hol Rhédey Ferencz úr azt kérdezte a seniortól, hol vannak a professor urak. A senior azt felelte: ha otthon nincsenek, akkor nem tudja, hol lehetnek. De hiszen — mondta Rhédey — ki volt hirdelve s a professorok még délelőtt tudósítást kaptak róla, hogy úgy maguk, mint a primariusi tisztségre jelöltek a primariusokkal együtt ebben az órában megjelenjenek. A senior azt felelte, minderről nem tud semmit.

Ekkor meghagyták neki, hogy az iskolai gazda (oconomus) útján úgy a professorokat, már mint Hatvani János, Varjas János és Sinai Miklós nagytiszteletű urakat, valamint a primariusokat és a jelölteket tüstént értesítse és hívja meg. A gazda elment s nemsokára azzal jött vissza, hogy Hatvani István házának kapuját zárva találta. Varjas és Sinai professorok azt üzenték, hogy a megjelenésben sürgős végezni valóik akadályozzák őket. Rhédey és Domokos Lajos urak ezt nagy méltatlankodással vették tudomásul. A másik küldött azzal a jelentéssel jött, hogy a primariusok négy kivételével fel nem találhatók. Erre kitört Domokos Lajos:

— Ez az egész összebeszélésből történt így. De tudják meg azok a primariusok, a kik elmaradtak, hogy sem a collegiumban bármilyen jótéteményre, sem rectorásra ne számítsanak!

A senior erősítette, hogy itt semmiféle értesítést nem kaptak arról, hogy jelen legyenek. Hogy mi fog történni, azt nem is gyaníthatták. Soha eddig ilyen időtájt a primariusi tisztségre jelölteket vizsgáztatni nem szokták. A primariusok tanítványaik szüleinek látogatására mentek ki a városba, a kik ilyenkor, vásár idején, mindenfelől Debreczenbe jönnek.

Behívták tehát a megjelent négy primariust: Bodnár Nathanael, Szalai István, Kovács József és Szép György togtatusokat. Mikor ezeknek is szemökre vetették, hogy a többiek összebeszélésből maradtak távol, Bodnár ugyanazt a magyarázatot adta, a mit kevéssel ezelőtt a seinor.

Mivel így a Sedes nem volt teljes, Rhédey Ferencz azt kérdezte, hát már most mi történjék? Domokos azt mondta, hogy ez miben sem akadályoz szándékuk végrehajtásában.

Igy hát a hat jelölt közül, kik a gyűlésteremben várakoztak, előszólították Márton Istvánt, a kinek kedvéért kellett ily alkalmatlan időben megესnie az iskolai szék gyűlésének; a többiit elküldték. Ez megjelenvén a senior szobájában, felszólították a seniort, hogy adjon föl néki egy pár kérdést a theologiából. Ő ekkor ezt a kérdést intézte hozzá: fejtse ki Márton István Ádám bűnének beszámítása módját, vajjon azt közvetve, vagy közvetlenül, vagy pedig mindkét módon kell-e beszámítanunk? (explicare modum imputationis peccati Adamitici, an nempe illud mediate vel immediate, vel utroque modo imputetur?)

De úgy látszik, hogy a theologusoknak a beszámításról szóló megkülönböztetéséről aligha hallott valamit. Mikor akadozva hebegett valamit, közbeszólt Domokos:

— Nem való az ilyen dolog keresztyén theológiába. Ki kellene küszöbölni onnan.

Rászólt a seniorra, adjon más kérdést. Ekkor a senior ezt kérdezte: fejtse ki Márton István Krisztus halála érdemének beszámítását és azt, hogy mily mértékű ennek kihatása (ut meriti mortis Christi imputationem Steph. Márton explicaret, et quam late illud extenderetur). De alig hogy elhangzott a kérdés, közbeszólt Domokos Lajos:

— Már megint az egyetemes és részleges kegyelem kérdésére terelődik a beszéd! Ezeket is ki kellene küszöbölni a theológiából, mint hiábavaló okvetetlenkedést! (quae pariter ex Theologia exterminanda essent tamquam Schulfuchs!)

Beszéd közben a definitiók is szóba kerültek, mire a senior ezt a kérdést intézte Mártonhoz: mint vélekedik arról a meghatározásról, melyet az Isten Mózesnek adott: *vagyok, a ki vagyok.*¹ Vajjon helyes eljárás-e ezt a meghatározást *azonosnak tartani*? (An illa recte se haberet, quum identica esse videretur?) Midőn Márton ezt megfejteni nem tudta, a senior maga akarván megfejteni, ezt mondta: nem minden *identica definitio* egyszersmind *ficulnea*,² mint például: majom a majom, ha arany ékszer visel is (non omnem definitionem identicam esse ficulneam, ut illa quoque est: Simia est Simia etiamsi aurea gestet insignia).

Erre Domokos Lajos úr megjegyezte, hogy nem jámbor dolog, ellenkezőleg kegyeletlenség a majmot szóba hozni olyankor, mikor az Istenről beszélünk. A senior, mikor látta, miként fogadják kérdéseit, nem kérdezett tovább, maga sem beszélt többet.

Áttértek már most a *ius naturalisra*. Arra a kérdésre, vajjon a többnejűség meg van-e engedve a természet jogán? Márton azt felelte: minden bizonynyal, ha valakinek módja van hozzá, hogy több feleséget és gyermeket tudjon eltartani, a mint hogy vannak is ilyen fejedelmek. Ezt a feleletet mindnyájan visszatetszőnek találták.

Majd a történelemből kapott kérdést: mely időben élt

¹ A biblia közönségesen ismert elbeszélése Mózes és az égő csipkebokorról. Mózes II. könyve. 3. rész. 14.

² Ficulneus, a, um = fügefából való. Ilyen jelentéssel már a classikus latinságban is előfordul. Itt azonban mint a scholastica philosophia egyik műszava szerepel; hogy mi a pontos jelentése, annak a középkori latinság szótárai segítségével sem tudtam nyomára jutni. Valószínűleg = *haszontalan, semmire se jó*. V. ö. Horiatusnál: Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum.

*Berengár*¹ s mi volt az ő hitbéli felfogása? De Márton sem az időt, melyben élt, nem tudta biztosan, sem pedig hitbéli felfogásáról beszámolni nem tudott. Majd *Bertram*-mal, majd meg másokkal tévesztette össze.

Ezek után Mártont visszaküldték a gyülesterembe. Most azt a kérdést intézték a seniorhoz: vajjon azóta, hogy a tanulók érdemsorában hátrább helyezték, követett-e el Márton valamit? A senior azt felelte: jelenleg súlyos ügye van függőben; Pesten ugyanis az ottani egyetem tanárai előtt e főiskola professorainak tekintélyét s a róluk alkotott jó véleményt kárhoztatásaival csorbítani igyekezett és ócsárolta a főiskola rendtartását és tanítási módszerét. Domokos Lajos és Rhédey Ferencz urak erre azt kérdezték: rá vannak-e bizonyítva az ellene emelt vádak? A senior azt felelte, hogy rábizonyítva ugyan nincsenek, de erős meggyőződése szerint rá lehet bizonyítani őket. Akkor ez — mondották — nem vehető figyelembe. A többi primariusokat is kikérdezték a dolog felől. Az egyik közülök, Szalai István, azt mondotta: abból tűnik ki legjobban, követett-e el valamit, hogy volt-e megidézve a Sedes elé a jelzett idő óta. Ilyen idézés azonban nem történt.

Akkor előhozatták a seniorral az iskolai törvénykönyvet, melyben benne van a primariusok esküformája is. Mártont közben behívták. Domokos Lajos úr most elővette a névsort és a seniorral visszahelyeztette Mártont az érdemsorban elfoglalt régi helyére. Ennek végeztével ráparancsoltak a seniorra, hogy olvassa fel Márton előtt az eskümintát. Hiába szegült ellene minden erejéből, hiába szabadkozott, a rákényszerített feladat alól nem szabadulhatott. Megmutatta Domokosnak az esküforma következő helyét: *En... a primariusoktól választott és a nagytekintetű tanár uraktól annak kijelentett* stb. (Ego... Primarius electus et a Clarissimis Professoribus declaratus etc.) Domokos úr ezt a helyet egyszerűen kihagyatta. A senior tehát így olvasta fel Márton előtt az eskümintát. Ennek megtörténnel felszólították Mártont, hogy foglalja el helyét a Sedesben. Azután a történeteket a seniorral a fönt elsorolt urak jelenlétében jegyzőkönyvbe vétették. Ez röviden följegyezte, kik voltak jelen s hogy a primariusok (már mint a jelenlevő néhányan) Mártont megválasztották. Azután felolvasta a jegyzőkönyvet, melyből egyes részeket Domokos Lajos úr saját kezével kitörölt, sokat pedig szóról-szóra való leírásra a seniornak tollba mondtak. Mikor ezzel is készen voltak, Rhédey Ferencz úr figyel-

¹ Toursi scholastikus bölcsész (1000—1088.). Az átlényegülés tanát már rationalista gondolkozással magyarázta, hogy a kenyér és bor csak jele Kr. testének és vérének. — *Bertram*, más néven *Ratrammús* (megh. 868-ban) benedekrendi szerzetes. De corpore et sanguine Domini cz. művéből sokszor merítették érveiket a reformátorok az átlényegülést illetőleg.

mébe ajánlotta Mártonnak, hogy ha a professor urak neki tanítványt vagy másféle jótéteményt nem juttatnak, csak jelentkezék a helybeli curatoratusnál. Végül, már az estéli imádkozás után, fél kilencz óra tájban eltávoztak.

Hitelesen jegyzőkönyvbe vette 1786. január 21-én Báthori Gábor főiskolai senior.

*

Ezzel a csattanóval befejezést is nyert Márton pörösködéseinek sorozata. Most már csakugyan nem maradhatott tovább a főiskola falai között. Tanárai haragját és gyűlöletét a primariustétellel végképen fejére vonta, sőt most már diáktársai haragját is maga ellen zúdította. E primariustétel így mindenképen súlyos eredményekkel járt. Egyrészt napvilágra lobbantotta Domokos és Sinai között a hamu alatt lappangott gyűlölködés üszkét s ezzel a világiak s egyháziak harczának fontos és következeiseiben is jelentős epizódjává lett, másrészt döntő fordulatot adott Márton élete folyásának.

Márton István belátta, hogy élete a főiskolában tarthatatlanná vált. Talán még bevárta a vége felé járó félév teljes befejezését, de a nyári félév megkezdését már semmi esetre sem. 1786 márczius elején elfogadta a hajdunánásiak meghívását s kiment rectoriára. Neve sem a Sedes jegyzőkönyveiben, sem másutt a főiskola hivatalos irataiban többé elő nem fordul.

Itt egy kis kitéréssel helyre kell igazítanom Szabó Károly Mártonról írt életrajzának egy tévedését. Mártonnak Debreczenből való távozását Szabó Károly egészen mással okolja meg, mint a miről a főntebbi jegyzőkönyvek szólnak.

Szerinte Mártonnak a legatio-ügyben való állásfoglalása miatt kellett távoznia Debreczenből. »Debreczenben töltött évei alatt történt, — írja Szabó Károly — hogy legfelsőbb királyi parancs által eltiltattak a tanulók a szokásos ünnepi követségbe menéstől, mely alkalommal a szegényebb sorsuak jótékony segélyben részesültek. E segélytől azonnal elestek. E miatt több szegény tanuló, a különben alapítványokban gazdag Debreczenben, nem tudott megélni. Az ifjuság több ízben folyamodott az iskolai előljáráshoz bőkezűbb segélyezés végett; mi mindannyiszor kedvetlen összeütközéssel végződött. Utoljára a tanári karral ellenkezésben levő Domokos Lajos, iskolai felügyelő lépett a tanulók pártjára, midőn az újból kérelmező ifjak szószólójául a tüzes, általánosan tisztelt Márton István választatott meg Szalaiival együtt. Az ügy a tanulók részére dőlt el. A mily öröm szállta meg Mártonunkat a dolog szerencsés kifejlésével, oly nagy lón fájdalommal tanárainak irántai elhidegülése tapasztaltakor. S midőn megtudta, hogy több Domokos-pártiak részéről nem annyira az igazság, mint szenvedély volt a vezető: a becsületét szerető és őriző ifjura oly mélyen leverőleg hatottak a lefolyt

események, hogy többé nem tudott megbántott professorai előtt maradni.«

Ez a magyarázat merőben tévedésen alapszik. II. Józsefnek az a rendelkezése u. i., melylyel a togatusokat eltiltotta a legatióktól, Márton távozása előtt három esztendővel, 1783-ban történt. Az ifjuság csakugyan fel is zúdult ellene s lehet, hogy Márton István volt az elégtületlenek szószólója. E miatt azonban nem kerülhetett ellenkezésbe tanáraival, mert ezek szintén az ifjuság álláspontján voltak s maguk is mindent megtettek a protestáns autonómiát sértő rendelet visszavonására, a mint hogy törekvésüket siker koronázta.

De meg a Sedes előtt folyt pörök teljesen megvilágítják a helyzetet, mely miatt Mártonnak távoznia kellett, de nem úgy, mint Szabó Károly írja, hogy »a debreczeni főiskolától és *kegyelt* tanáraitól elérzékenyült szívvel vált meg 1786 martius elején.«¹

Röviden áttekintve már most a pörösködések anyagán, látnivaló, hogy voltaképen három különálló pör folyt Márton ellen debreczeni időzése alatt.

Első pöre rövid, a Sedes egyetlen 1780 jún. 10-iki ülését foglalja le. A vád: a felsőbbsséggel szemben tanúsított tiszteletlenség és hogy szabadságot vesz magának mások tettei megítélésére. A büntetés: megvesszőzés és eltávolítás. Másfél hónap mulva azonban recipiálják.

A második pör hosszadalmasan húzódik. Magában foglalja a Sedes 1784 decz. 4., 11., 14., 18. és 24-én tartott gyűléseit. A vád kettős: megszegte a köteles engedelmességet és tiszteletet az egyik iskolai tisztviselővel, a contrascribával szemben és megsértette az iskola tanárait és patronusait, az esti imádságból kihagyván a *serény* és *kegyes* jelzőket. A Sedes ülései folyamán is diáktól szokatlan hangon és vakmerőséggel bírálta az iskola intézményeit és tanárait. A büntetés: a Sedes véleménye szerint kizárás lett volna, azonban Márton hatalmas pártfogói közbenjárására csupán a sértettek megkövetése és tíz ifjuval való degradálás az érdemsorban.

A harmadik pör megint rövid, az 1785. júl. 5-iki gyűlésre szorítkozik. A vád: hogy két egyforma nevű tanítványát csalárdul testvéreknek jelentette be, hogy tanárai engedelme nélkül vállalt tanítóságot, és hogy a városban engedelem nélkül kóborolni szokott. A büntetés: öt ifjuval hátrább tétel a gradusban.

Még két gyűlést tart a Sedes Márton ügyében. Az egyik (1785 nov. 19-iki) beszámol a curatoratusnak a második pörben hozott ítéletet illető jóváhagyó végzésével. Márton megköveti tanárait és a Sedest. Végül az utolsó, szabálytalanul egybehívott és megtartott gyűlés (1786 jan. 17) az erőszakos primariustétellel fejezi be a Mártonnal foglalkozó gyűlések sorozatát.

¹ Szabó K. i. m. 15. l.

E pörök részletesen tárgyalt anyaga s a velük kapcsolatos levelek és iratok míg egyrészt érdekesen világítják meg a főiskola ezen korbéli fegyelmi életének képét, másrészt fontos adalékokkal szolgálnak Márton István collegiumi tanulmányait, philosophiai nézeteinek kialakulását, tanárai és diáktársaihoz való viszonyát s jellemének kifejlődését illetőleg. Irodalomtörténeti szempontból ezek az adalékok a legfontosabbak.

Az iskolai studiumokat természetesen éppen úgy el kellett végeznie, mint a többieknek. A bölcelet körében tehát iskolai tanulmányaiból egyebet nem ismerhetett volna meg, mint a scholastica philosophiának a ref. főiskolákban kifejlődött nemét, egy alkalmazott bölcelettanfélélt, melyet nem is tekintettek külön tudománynak, hanem a theologia segédtudományának. Hatvani István — a ki a valóságban egyáltalán nem volt az a legendás, bűbajos varázsló, a milyennek a néphit feltüntette; nagyon is pedáns, szigorú tanár volt — Márton philosophia-professora, a scholasticus bölcelet híve volt. Tankönyvet is írt tanítványai használatára: *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (Debr. 1757). Száraz iskolai bölcelkedést tanult tehát Márton az iskolában. Nem csoda, hogy lelke nem elégedett meg vele. Szorgalmasan búvárkodott a könyvtárban. Ott azután magántanulmányai elvezették a Wolff bölceletéhez, mely az e korbéli rationalista rendszerek között a legnépszerűbb volt Európa szerte. Ez a gondolatrendszer már sokkal inkább megfelelt az ő bíráltni, bonczolgatni szerető elméjének. Az a szabad szellem, melylyel Wolff a dogmák korlátlan uralma helyébe valami természetvallás-félélt igyekezik ültetni s elnéző mosollyal síklik át a tételes vallás olyan dogmái fölött, melyek a józan ész hideg világítását meg nem állják és elhitetésüket csupán tekintélyek szavára alapozzák s így nehezeden rá az emberi szellem szabad röptére, a Wolffiana philosophia e szabadabb szelleme nagy gyönyörűséggel töltötte el Márton lelkét és mintegy a szabad gondolat hőségévé emelte Mártont saját maga előtt, mikor nemcsak az iskolai tanulmányokat, hanem az iskolai rendet is bírálgatni kezdte.

Az orthodox theologia és philosophia aprólékoskodó részletkérdéseibe nem is merült bele. Sajnálta a fáradságot a Wolff szerint is haszontalan munkától. Ezért nem tudott felelni a primariustétel alkalmával a senior kérdéseire, olyan ismeretek köréből, melyek a francia felvilágosodás embere, Domokos előtt is »exterminanda sunt, tamquam Schulfuchs!« Ellenben a német felvilágosodás könnyen áttekinthető, világos, észszerű okfejtésre támaszkodó bölcelete teljesen megnyerte tetszését. Ez a rationalista gondolkodás adta szájába a seniornak a *ius naturalis*ből adott kérdésére a többnejűség jogosultságáról azt a »mindnyájuknak visszatetsző« feleletet, hogy a többnejűség minden bizonnyal meg van engedve a természet jogán, ha valakinek

módja van hozzá, hogy több feleséget és gyermeket tudjon el-tartani.

Általában gondolkozásának az az iránya, mely őt inkább gyakorlati kérdések bírálóira, nem pedig általános elméleti tételek vitatására sarkalja, szintén a rationalista gondolkodáson alapul. E világnézet a hit igazságai s a theologia legfontosabbaknak tartott kérdései (pl. Isten léte, az eredendő bűn stb.) mellett hallgatagon és közönyösen síklik el, annál nagyobb kedvvel mélyed el az olyan kérdésekben, melyek az egyént, az egyén boldogságát közelről érdeklik, a hasznosság és czélszerűség lévén mindennek megítélésénél legfőbb szempontja. Nem véletlen dolog, hogy e világnézet virágzása korában és hatása alatt lépnek fel a nagy paedagogusok: Basedow és Pestalozzi. És nem véletlenség, hanem a Wolff-féle gyakorlati szellem hatásának eredménye Mártonnál, hogy az ütköző pontok, melyek miatt Márton tanáraival szembekerült, nem elméleti, hanem gyakorlati jellegűek. A nemes ifjak nevelésének elhanyagolásával vádolja őket. Gyakorlati haszonra törő szellemének, mely őt később az ország egyik legnagyobb iskolaszervezőjévé, a pápai főiskola ujjászervezőjévé tette, megalapozása és kialakulása tehát a debreczeni évek során a bibliothecában folytatott magán-studiumaira vezethető vissza.

A Wolff philosophiája volt az átmenet Kant tanulmányozására. Biztosan nem tudni, de nagyon valószínű, hogy már tanulókorában megösmékedett a nagy német gondolkodó munkáival. Az azonban a pör folyamán kétségtelenül kiviláglik, hogy későbbi nagy Kant-vitái során vele több ízben szembekerült szívós ellenfele, Budai Ferencz és a közötté támadt ellenszenv még a főiskola falai között keletkezett s ottani érintkezésük alatt gyökerezett meg.

Budai, mint láttuk, tagja volt az iskolai törvényszéknek s mint ilyen, részt vett azokon a gyűléseken, melyek Mártont több ízben elítélték s melyeken Márton a gyűlés székülő tagjait sokszor megbántotta gúnyos szavaival, sőt egy ízben perfidiával vádolta meg szemtől-szembe őket. Nem csoda, ha e miatt nagyon ellenségessé vált az addig talán bajtársi viszony, mely közte és diáktársai között fennállhatott. Budaival sem volt eleitől kezdve ellenséges lábón. Kitchensik ez a pör folyamán idézett, Sárváryhoz intézett leveléből, melyben azt írja, hogy »Budainak nyíltan megmondották, hogy engem, mint felforgató természetű embert, hagyjon cserben«. Tehát előbb jó barátságban állhattak egymással.

Mártonnak 1796-ban megjelent első művére: »Keresztyén theologusi morál, vagy is erkölcsstudomány«, melyben a Kant bölcelete alapján tárgyalta az erkölcsstani kérdéseket, őt évvel később névtelenül egy gúnyos, személyeskedő, kíméletlenül támadó bírálat jelent meg ezzel a czímmel: »A Kant szerint

való philosophiának rostálgatása levelekben. Magyarra fordítva s jegyzésekkel bővítve. Posony, 1801.« A bírálót szerzője Budai Ferencz volt. Voltaképen e munka a Kant bölcseletét bíráló fordítás, csupán a jegyzésekben eredeti.¹ Ezekben epés kifakadá sokkal támad neki Mártonnak s a többi között elnevezi Pápa legolcsóbb lazzaronijának. Érdekes, hogy a sok mocskolódó, személyeskedő megjegyzés között szemére lobbantja Mártonnak azt a vádat is, melyet — még a kifejezésben is egyezően — annak idején a Sedes ülésén vágta a szemébe, hogy t. i. *magát bírót tekintélyül tolja föl.*

Ez a »rostálgatás« nagyon népszerű lett mihamar, különösen református papi körökben, a hol a Kant bölcselete és magyarországi lelkes hirdetője, Márton, egyáltalán nem talált szívres fogadtatásra. Budai bizonyára tudta, hogy műve népszerűsége számíthat s hogy ezt a népszerűséget megszerezheti tisztán munkája Kant-ellenességével. Mártont személyében támadnia nem volt okvetetlenül szükséges, hogy e népszerűséget elérje. Mégis a jegyzések telvék a Márton személye ellen irányzott sebző csipkelődéssel. Másként ennek okát nem adhatjuk, mint hogy Budait megrögzött személyes ellenszenv ösztökélte a Márton elleni támadásra. Hogy az ellenszenv honnan támadt, annak a Sedes gyűlési jegyzőkönyvei elegendő magyarázatát adják. S ennyiben szintén irodalomtörténeti jelentőségűek, hogy az irodalmunkban lezajlott elkeseredett polemiák egyikének belső rugói közé bepillantást engednek.

Értékes adalékokkal szolgálnak e mellett Márton jellemének fejlődéséhez is. E jellem alapvonása a büszke, daczos szókimondás, mely miatt már Kecskeméten is, mint »deákocskának« meggyűlt a baja iskolai felsőbbbségével. A debreczeni főiskolán sem akadt voltaképen más miatt baja, mint hogy mindenivel szemben »az ítélkezés szabadságát vette magának«. Szorgalmas, kiváló tehetségű ifju volt. Tehetségét, arravalóságát, a tanításban való ügyességét is elösmerte mindenki, tanítványai, diáktársai, tanárai egyaránt. Mint kiváló tehetségű ifju elnyerte volna a primariusságot, seniora is lehetett volna a főiskolának, s mint ilyen mehetett volna azután külföldi akadémiákra, — egy esetben. Ha jellemében meglett volna az alkalmazkodási képesség. De ez hiányzott nála. Érezte erejét, szelleme felsőbbbségét s nem akarta semmi áron alárendelni meggyőződését mások irányításának. A *gondolatszabadság* lelkesítette s öntött beléje olyan önbizalmat, a milyent az iskola szigorú rendje meg nem tűrhett. Több ízben is hangsúlyozta a Sedes előtt, hogy »neki bárhol is szabadságában áll gondolatait nyilvánosságra hozni«. Nagyon jellemző az 1784. decz. 14-iki Sedes-ülésen tett nyilatkozata, melyben felkérte az iskolai széket, hogy ügye tár-

¹ Szabó K. i. m. 48—49. l.

gyalása közben a vizsgálódás és meggyőződés útját kövesse, ne pedig a tekintélyét, »a mint azt szent vallásunk is követeli«. Büszke, önérzetes nyilatkozatai annál nagyobb lelki szilárdságról tesznek tanubizonyságot, mert hiszen földhöz ragadt, szegény diák volt, a kinek a megélhetése függött attól, hogy föllebbvalóinak kedvében járjon. Jellemének, gondolkodásának ez az alapvonása mindvégig megmaradt. 1822-ben kiadni szándékozott, de a censura miatt kéziratban maradt gyakorlati bölcseletében, egyházi jellegű férfiutól szokatlan merészséggel, még a vallási dogmák tekintélyével szemben is azt hirdeti, hogy »mindenki lelkiösmeretére van bízva, hogy az ő belső erkölcsvallási gondolkodásmódja összeegyezzen másokéval, vagy sem«.

Sajátságos dolog, hogy a gyakorlatban mégis mennyire eltért elméleti alapfelfogásától. A legnagyobb forradalmárokból lesznek a legnagyobb zsarnokok. Kicsiben a Márton egyéniségének fejlődése is igazolja ezt a tételt.

Ő, a ki a debreczeni főiskolán a szabad gondolat és az egyéni vélemény tiszteletben tartásának zászlóvivője, apostola, mint a pápai főiskola újjászervezője, mikor a hatalom és tekintély másokkal szemben az ő kezében van, ellenmondást nem tűrő, mások egyéniségét eltipró zsarnoknak mutatkozik. Szabó Károly jegyzi föl róla,¹ hogy míg a magánérintkezésben úgy tanítványaiival, mint másokkal szemben szelíd, nyájas, kellemes ember volt, addigi hivatalos teendőiben, különösen az iskolai fegyelem dolgában kérlelhetetlen, merev szigorúságot tanúsított. »A főiskolai törvények szorosan kiszabták — írja Szabó Károly — különösen az iskola épületében lakó tanulókra nézve, a ruházat módját, a felső ruhák barna színét, mik tógából álltak a bennlakóknál. A ruházatról eltávolítottak a paszomántok, megszüntettek a divatos mántséto és tászlis ingek. Eltiltatott a magányos járás. Esküdt ellensége maradt mindig a nagy hajnak, esőtlen időbeni köpenyviselésnek, barátja az egyszerűségnek, tisztaságnak.« Szóval, ha valaki oly merészen támadt volna az iskolai fegyelem ellen, mint ő maga annak idején, az aligha menekült volna a megtorlás elől olyan enyhe büntetéssel, mint ő a debreczeni főiskolán.

Az erős, nagy egyéniségek ereje van ebben az ellentmondásban. Ő újonnan szervezte a teljesen leromlott pápai főiskolát. Nem tehette ezt másként, mint vasfegyelemmel és aczélméremny akaraterővel, mely a megszokás, a kényelemszeretet ezer útjába vetett akadályát kímélet nélkül dobta félre. Önzetlenül a köz javát nézte, nem pedig a maga kényelmét és boldogulását. Hogy ezzel a minden ellenvéleményt letipró viselkedésével ellentétbe jut a saját ifjúkorával, azzal mitsem törődött. A közérdek önzetlen szolgálata volt ifjúságában is, férfikorában is vezérlő gondolata.

¹ I. m. 36. 1.

Ebben élete harmonikus volt mindvégig. Iskolai főlebbvalóival, mint láttuk, sokszor összeütközései voltak, de sohasem jellemgyöngeségből folyó hibái miatt. A *rosszerkölcshű* jelző — a mit Sinai említ memorandumában — nem is vonatkozhatott másra, mint engedetlen s tekintélyt el nem ismerő voltára.

Ám abban meg nyilvánvalóan az iskolai felsőbbség részén volt az igazság, hogy ha az olyan bíráltságokat és viselkedést, a milyent Márton tanusított, elnézik és teljesen megtorlás nélkül hagyják, összeomlanak az iskolai rend és fegyelem korlátai, melyek pedig — a mire Csokonai nagyszámú tanulósereg együttllakása és rendben tartása csakugyan keresztülvihetetlen, mint a milyen Márton idejében otthonra talált a debreczeni collegium falai között.

Márton pöre tíz évvel előzte meg a Csokonai ösmeretes collegiumi pörét, mely igen sok vonásban megegyezik vele. Indítékai körülbelül ugyanazok : fegyelemsértés, az iskolai rendszabályok áthágása és a felsőbbség iránti tiszteletlenség. Háttére pedig — a mire Csokonai életírói eddig figyelemmel nem igen voltak — teljességgel azonos a Márton-pörnek az előzőkben megvilágított háttérével, úgy hogy Csokonai pöre igazában meg sem érthető a Márton-ügy indító okainak és lefolyásának ösmerete nélkül, mert hiszen Csokonai mögött is ugyanaz a Domokos és pártja áll, a ki Mártont is segítette, vele szemben, ha nem is Sinai, de leghívebb embere, Szilágyi Gábor, a ki a collegiumban a Sinai-féle papi párt legerősebb oszlopa volt.

Mindkét pör, úgy a Mártoné, mint a Csokonaié annak adják bizonyítékát, hogy az átlagemberek számára készült intézmények, a milyen a debreczeni collegium volt s a milyennek kellett is lennie, a kiemelkedő, önálló egyéniségeket meg nem bírják. Vagy az intézmények keretei roppannak össze, vagy az egyéniség török bele a korlátok Procrustes-ágyába. Márton egész pöre az átlagon felül emelkedő egyéniség küzdelme volt a nagy tömeg használatára készült s annak meg is felelő korlátok ellen. Mihelyt ez az egyéniség, mely a debreczeni főiskolában a korlátok feszegetésében merült ki, tehát romboló munkát végzett, mihelyt ez az energia Pápán szabadon érvényesülhetett, a legértékesebb alkotó munkában adta ki erejét. De milyen munkában? Ugyanolyan, az egyéniséget fegyelmi béklyók közé szorító korlátok emelésében, melyek Debreczenben őt a felsőbbség elleni lázadásra kényszerítették.

Ez ennek a pörnek utolsó, de talán legérdekesebb tanulsága.

CSÜRÖS FERENCZ.